

ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ. Словом «дисидент» (від лат. *dissidens* — незгідний), яке в своєму історичному значенні застосовувалося як назва для єретиків, стали називати осіб, які у 1960 — на поч. 80-х рр. в СРСР та інших країнах «соцтабору» піддавали сумніву й критикували офіційну комуністичну ідеологію та політику. Збільшення кількості осіб, які у 60-80-х рр. відкрито висловлювали незгоду з офіційною ідеологією та політикою, і тих, які так чи інакше солідаризувалися з ними, дало підставу говорити про Д. р. в СРСР. Самі учасники руху не використовували слово «дисидент» як самоназву (вживання цього слова західного походження). Більшість учасників українського Д. р., що пізніше набув характеру правозахисного, пройшли крізь різного роду переслідування (позбавлення праці, звільнення студентів з навчальних закладів та аспірантур тощо), найактивніші — крізь табори, тюрми та заслання. Деякі з них загинули у таборах — *Ю. Литвин, В. Марченко, В. Стус, О. Тихий*; окремі — кинуті в психлікарні, стали жертвами злочин. психіатрії — *Л. Плющ, В. Рубан, М. Плахотнюк, М. Якубівський*. Учасників руху можна поділити на дві групи:

- тих, хто відкрито критикував офіційну ідеологію та політику (письмово або усно);
- тих, хто виготовляв, переховував та поширював позацензурну літературу (див. *Самвидав*).

Ці групи діяли в оточенні «пасивних» учасників — тих, які знали про діяльність цих осіб, спілкувалися з ними, симпатизували їхнім ідеям (а нерідко дотримувалися навіть радикальніших поглядів) та були читачами позацензуrowаної літератури. Найбільшого поширення Д. р. набрав в Україні, РФ, Естонії, Латвії, Литві, меншою мірою у Вірменії та Грузії. Дисидентство хоча й містило політичний складник, але його підґрунтям був інтелектуал.-культурний рух.

Скориставшись із процесу деєсталінізації, початок якому дав відомий виступ М. Хрущова 1956 на 20-му з'їзді КПРС, українська інтелігенція започаткувала нову спробу національно-культурного відродження, названого рухом «шістдесятників» (назва умовна, бо переважно мають на увазі інтелектуал.-культурний рух 50-80-х рр.). За умов деякої лібералізації почали з'являтися літературні та мистецькі твори, позначені більшою розкутістю думки, вільнішими естетичними пошуками, нац. тривогами. «Друге дихання» прийшло також до багатьох визнаних майстрів. Словом «шістдесятники» стали позначати тих представників творчої інтелігенції, які прагнули модернізувати укр. культуру, власною творчістю мужньо чинили опір владі,

що кваліфікувала їхню творчість як ідеологічно ворожу. Це призвело до поєднання інтелектуал.-культурного руху з громадян.-політичною та правозахисною діяльністю, що дає підставу назвати це рухом опору російському шовінізму та комуністичному тоталітаризму.

У словесному мистецтві попереду були поезія (*Л. Костенко, В. Симоненко, І. Драч, М. Вінграновський, М. Холодний* та ін.), літературознавство і літ. критика (*І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк, В. Стус*). У літературно-мистецькому піднесенні 60-80-х рр. можна виокремити кілька тенденцій:

- переважно традиційний стиль, але змістова спрямованість на пробудження громадянської та національної свідомості (*А. Малишко, О. Гончар, В. Симоненко, Д. Павличко* та ін.);
- екзистенціалізм;
- архетипічний символізм і космічний спіритуалізм;
- модернізм.

Термін «модернізм» використовуємо тут не у вузькому значенні (як назва певної естетики чи стилю), а в широкому — як спробу «оновити», «осучаснити» літературно-мистецьку творчість, використовуючи різні течії у літературі та мистецтві 20 ст. Тенденція, названа «екзистенціалізмом», представлена наголошуванням на цінності внутрішнього духовного світу особистості, сприйманні світу як «мого світу», з драматичними переживаннями долі України у цьому світі. Хоча цей спосіб світосприймання і світорозуміння зазнав певного впливу західного літературного екзистенціалізму (*Ж.-П. Сартр, А. де Сент-Екзюпері*), включаючи літературу і мистецтво абсурду (*А. Камю, Ф. Кафка*), але суспільно-політичною спонукою до появи такої літератури був драматичний конфлікт особи з тоталітаризмом та усвідомлення трагічного стану української нації. Найбільш виразно ця тенденція представлена у поезіях та публіцистиці *В. Стуса*. Висловом «архетипічний символізм» тут позначено спроби інтуїтивно-символічного «висвітлення» архетипів, які утворюють підтекст української культурної самотності (зокрема спроби символічно-метафоричної «репрезентації» структур колектив. підсвідомого) або стосуються метафорики буття та космосу.

На інтелектуальному рівні перша тенденція переживалася з психоаналізом *К. Юнга*. Цей літературно-мистецький рух можна також позначити як рух «до джерел», що знайшов вияв у різних видах мистецтва 60-х рр.: у живописі *К. Білокур, М. Приймаченко, Є. Миронової* та *О. Заливахи*, пластиці *Г. Севрук*, пісен. творчості *Н. Матвієнко*, композитор. творчості *М.*

Скорики та [В. Івасюка](#), хор. пісен. творчості [Л. Яценка](#), у поет. кіно. У поезії цей рух представлений зацікавленням творчістю [Б.-І. Антонича](#) та у поет. творчості [І. Калинця](#), [В. Голобородька](#), [М. Воробйова](#), [В. Герасим'юка](#) (70-і рр.). Мотиви абсурду найбільш виразно відображено у поезії М. Холодного, [Г. Чубая](#), почасти в поезії [І. Сокульського](#), буттєвий (метафіз.) символізм — у поезії М. Воробйова. Пожвавився інтерес до етногр. дослідж., відродження укр. обрядовості (напр., колядок, які влада також намагалася забороняти). Дещо відмінною (хоча й близькою до цього напрямку мислення) була літ.-філос. течія, яку можна позначити терміном «космічний спіритуалізм» — витворення символіки та метафорики, які стосувалися погляду на людину і націю як частини одухотвореного Всесвіту ([О. Бердник](#) та ін.). Окрім того, були спроби і рац. обґрунтування погляду на люд. діяльність у масштабі Всесвіту, зокрема у творах та статтях [М. Руденка](#), який наголосив на важливості деяких «забутих» ідей [С. Подолинського](#) та [В. Вернадського](#). Сам цей напрям мислення вартий високого поцінування і відповідає ідеям деяких сучас. зх. філософів. Якщо термін «модернізм» використати у значенні «осучаснення» естетики і стилю, то ним охопимо різні новатор. естет. тенденції, включаючи використання деяких мист. стилів 20 ст. — у поезії ([Л. Костенко](#), [І. Драч](#), [М. Вінграновський](#)), живописі ([І. Марчук](#), [В. Медвідь](#)), музиці ([В. Сильвестров](#), [Л. Грабовський](#), [М. Скорик](#), [Є. Станкович](#)). Це мистецтво існувало на межі публічності і підпілля, але андеґраунд у даному разі був вимушеним (і це істотно відрізняє від зх. чи сучас. його різновидів). Супроводом та натхненником літ.-мист. оновлень була громад. діяльність і творчість літературознавців, літ. критиків [І. Дзюби](#), [Є. Сверстюка](#), найбільш резонансні твори яких поширювали у самвидаві. Серед ін. галузей сусп. наук і гуманістики необхідно відзначити істориків ([М. Брайчевський](#), [О. Апанович](#), [О. Компан](#)), мистецтвознавців ([Д. Горбачов](#), [Г. Логвин](#)).

Поряд із тенденцією екзистенціалізму серед основних інтелектуальних спрямувань у гуманістиці та філософії можна назвати ще три тенденції, не завжди чітко артикульовані: філософський неоконсерватизм, критичний раціоналізм та філософський ревізіонізм («критична діалектика»). Тенденція неоконсерватизму («ліберал. консерватизму») найбільш виразно представлена літ.-філос. есеїстикою [Є. Сверстюка](#) («Собор у риштуванні», «Іван Котляревський сміється»), поширюваною у самвидаві. Маємо справу радше з «традицією Гердера», в якій «кордоцентризм» та особочентризм екзистенціалізму діалогічно доповнюється наголосом на важливості традиції як джерела важливих цінностей і сенсів. Але традицію в інтелектуал.-культур. русі шістдесятників розуміли не як збереження культур. здобутків минулого в їх незмін. вигляді, а як оновлення, переосмислення та доповнення влас. творчістю. Такий підхід до розуміння традиції до-

зволяє зрозуміти поєднання, з одного боку, руху «до джерел», з ін. — новатор. характер літ. і мист. творчості шістдесятників. У цьому напрямі мислення важливу роль відіграє інтуїція, а в стилі мовлення — використання символів і метафор. Цей спосіб мислення та мовлення є ближчим до «філос. стилю» [Г. Сковороди](#), ніж до аналіт. напрямку. У зх. філософії 20 ст. цей стиль представлений радше філософією життя (екзистенціалізмом, інтуїтивізмом [А. Берґсона](#), герменевтикою). У цьому наголошуванні на традиції можна знаходити перегуки з філософією пізнього [М. Гайдеґґера](#) та філос. герменевтикою [Г.-ґ. Гадамера](#). Навряд чи можна заперечувати вплив ідей цих філософів (запозичених хоча б з коментарів тодіш. «критиків бурж. філософії») на літ. та мист. творчість. Але не стільки ці зовн. впливи, як потреби національно-культур. відродження спонукали до спроб подолати відсікання українців від культур. традиції, що його практикував комуніст. режим. Вислів «крит. раціоналізм» тут вжито у широкому значенні (на противагу його використанню стосовно філософії [К. Поппера](#)) для позначення більшою мірою аналіт. підходу, націленого на критику різного роду міфологем та стереотипів, упроваджених офіц. ідеологією.

Приклади такого спрямування мислення — видатні твори українського самвидаву «Інтернаціоналізм чи русифікація?» [І. Дзюби](#), «Лихо з розуму» [В. Чорновола](#), «Возз'єднання чи приєднання?» [М. Брайчевського](#), «Право жити» [Ю. Бадзя](#) та ін. У профес. (академ.) філософії у 60-і рр. спостерігалася не зовсім чітко артикульована опозиція між логіко-аналіт. та діалект. підходами («суперечка логіків і діалектиків»). Прихильники діалект. підходу прагнули розвинути варіант «крит. діалектики» («ревізіонізм»). Однак, радше з причин короткочасності «відлиги», як аналітична, так і ревізіоніст. тенденції у профес. рад. філософії не призвели до появи суспільно резонанс. твору чи такого, що був би важливим у контексті зх. філос. традиції. Та хоча названі інтелектуал. тенденції не були виразно представлені текстами, вони характеризували тодішні дискусії в «кулуарах»: нехтування ними, як і названими вище тенденціями в літ.-мист. житті, збіднює розуміння інтелектуал. атмосфери 60-х рр.

Створення та поширення літератури самвидаву стало основним способом діяльності Д. р. Крім вищеназваних книг, літ.-філос. твори [Є. Сверстюка](#), статті [В. Мороза](#), позацензурні поезії [В. Симоненка](#), [М. Холодного](#), [Л. Костенка](#), [І. Сокульського](#), звернення і протести, інформації про переслідування та про умови утримання політ'в'язнів у таборах складали осн. масу укр. літератури, яку поширювали у самвидаві. Серед текстів укр. самвидаву особливо важливим став «*Український вісник*», укладання якого організував [В. Чорновіл](#). Серед авторів самвидаву варто відзначити послідовність опозиц. філос. мислення [Є. Сверстюка](#) та його мужню

відкритість, бо ж всі свої позацензурні твори (за винятком ст. «З приводу процесу над Погружалаським») підписував влас. іменем. До цього потрібно додати твори рос. самвидаву, які поширювали в Україні, зокрема О. Солженіцина, А. Сахарова, ж. «Хроника текущих событий». З діаспор. видань у вужчому колі мали поширення кн. «Сучасна українська література» І. Кошелівця, твір «На багрянному коні революції» Б. Кравціва. Укр. Д. р. не мав централізованого характеру і складався з низки осередків, в які люди були об'єднані особистими і профес. стосунками. Активісти укр. Д. р. мали регулярні контакти з рос. дисидентами, передусім москвичами. Через труднощі в Україні з передаванням інформації на Захід значну частину матеріалу про політ. репресії в Україні оприлюднювали за допомогою рос. дисидентів (зокрема через «Хроніку текущих событий»). У підтримці регуляр. контактів з укр. дисидент. і правозахис. рухом та захисті укр. дисидентів визначну роль відіграли відомі рос. дисиденти — А. Алексєєва, В. Великанова (виступала на захист О. Сергієнка, М. Руденка, О. Тихого та ін.), Л. Богораз (підтримувала тісні взаємини з родиною Світличних), А. Сахаров, Г. Любаревич, Т. Ходорович, І. Корсунська та ін. У 1970–90-х рр. укр. дисиденти підтримували також контакти з дисидентами з Прибалтики.

Дослідження Д. р. можна поділити на політичні, зокрема вивчення ідеології, історичні та соціологічні. Вищеподаний огляд інтелектуал.-культурного підґрунтя українського Д. р. дозволяє краще зрозуміти джерела його ідеології. Першу спробу дати заг. огляд ідеології укр. Д. р. належить [І. Лисяку-Рудницькому](#). Права особи і право націй на самовизначення (а відтак поцінування самотності укр. культури, нац. свідомості) — ідеол. серцевина укр. Д. р. Характер. особливістю ідеології інтелектуал.-культур. руху шістдесятників і Д. р. була відсутність націоцентричності: поцінування культур. самотності укр. нації ґрунтувалося на універсал. настанові пошанування культур. різноманітності світу та поваги до будь-якої ін. нації і культур. самотності нац. меншин. Це включало також поцінування діалект. відмінностей всередині укр. нації (показовим у цьому відношенні може бути ставлення до фільму «Тіні забутих предків»). Повага до ін. націй та захист прав нац. меншин забезпечили солідарність представників різних націй в укр. Д. р. — євреїв, кримських татар, білорусів та ін. Це була позиція, що знаходила вияв у конкрет. діях — публіч. промовах (зокрема виступ І. Дзюби на мітингу у Бабиному Яру), заявах (напр., [П. Григоренка](#) та ін. на захист крим. татар), збір відповід. інформації (зокрема С. Караванський зібрав матеріали про розстріл польс. офіцерів у Катині).

Звичайно ж, окреслена тут загальна, «рамкова» ідеологія об'єднувала людей з різними особистими світоглядними та ідейними позиціями — від «радикально» правих (з орієнтацією на приватну власність та нац.

незалежну державу) до людей з соціалістичними орієнтаціями («соціалізм із людським обличчям»). Переважно у самвидав. текстах «Репортаж із заповідника ім. Берії», «Серед снігів», «Мойсей і Датан» В. Мороза знаходять стиліст. збіги з політ. філософією Д. Донцова (на це вказує І. Лисяк-Рудницький у ст. «Українська думка українських підрадянських дисидентів»). Однак, якщо залишити осторонь особливості поведінки В. Мороза, зокрема і після виїзду в США, то названі статті не містять заперечення цінності особистості та прав людини, а тільки відкидання компроміс. позиції у питанні захисту укр. нації від її нищення. Мається на увазі утвердження цінності нації та її права на політ. самовизначення і виведення обговорення нац. питання поза межі внутр. діалогу у межах комуніст. ідеології та марксист. риторики. Це і є причиною того ентузіазму, з яким (в умовах наростаючих репресій і відступів на компромісні позиції) були сприйняті статті В. Мороза в Україні та на Заході.

Загалом же тенденція інтегрального націоналізму залишилася периферійною у Д. р. Багато колишніх учасників ОУН-УПА чи їхні діти приєдналися до Д. р. (або принаймні солідаризувалися з ним), визнаючи, що інша історична ситуація вимагає іншої ідеології національно-визвольної боротьби. У політичних таборах між в'язнями-дисидентами і колиш. учасниками ОУН та УПА не існувало принципових розходжень. Деякі з дисидентів щиро трималися позиції «соціалізму з люд. обличчям» (позиція, близька до правого крила соціал-демократизму). Ідеол. тексти, у яких ставили мету виходу України зі складу СРСР і утворення незалежної Української Держави, як правило, були призначені для конспіратив. поширення серед вузького кола осіб (напр., «Проект програми» групи Лук'яненка-Кандиби, ст. «Стан і завдання українського визвольного руху» Є. Пронюка). До «чистих демократів» («ліберал-демократів»), які не вважали важливою орієнтацію на утвердження укр. нац. самосвідомості та незалеж. Української Держави, в укр. Д. р. належали лише поодинокі особистості. До Д. р. приєдналися деякі особи з реліг. конфесій, що зазнавали переслідувань (греко-католики, баптисти та ін.).

Що стосується націонал-комунізму, то сам факт використання комуністичної риторики, зокрема у зверненнях в офіційній інстанції, не може бути надійною основою для кваліфікації автора тексту як переконаного націонал-комуніста. Хоч окремі тексти укр. дисидентів, які поширювали у самвидаві, містили елементи марксист. та комуніст. риторик, все ж вони, як правило, ґрунтувалися на логіці, що суперечила марксист. клас. принципу. Бо ж усі найважливіші ціннісно навантажені поняття (свобода, права людини, справедливість, рівність) майже в усіх тодіш. опозиц. текстах виводили за межі клас. ідеології. Тому підставові поняття-цінності не зазнавали у їхніх текстах деструкції внаслідок застосування клас. принципу; навпаки, дисиденти об-

стоювали їхню самоцінність, самодостатність. Оскільки офіц. комуніст. ідеологія твердила, що соціаліст. демократія — вищий тип демократії (порівняно з «буржуазною демократією»), дисиденти вимагали, щоб дотримувалися хоча б елементар. норм демократії. Позаяк Конституція СРСР проголошує свободу слова, то це повинна бути свобода слова (звідси — вимога дотримуватися Конституції). Якщо говориться про справедливі міжнац. взаємини та про рівність націй, то практика не повинна демонструвати здійснення протилеж. принципів.

Після підписання СРСР 1975 Прикінцевого акта Наради безпеки та співробітництва в Європі в Україні у листопаді 1976 створено Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсинських угод. Ініціатори її створення: П. Григоренко (Москва), М. Руденко, О. Бердник, О. Мешко, Л. Лук'яненко. Поступово багато учасників Д. р. стали членами Української гельсинської групи. Це стало можливим тому, що визнання особистих прав людини було важливим складником того інтелектуал.-культур. руху 60-х рр., з якого «виростав» і яким «живився» Д. р. Однак в укр. Д. р. визнання важливості особистих прав завжди поєднували з визнанням права націй на самовизначення як важливого елементу міжнар. правового порядку, а також визнанням прав нац. меншин. Особистість і національно-культурна самобутність залишалися двома важливими цінностями навіть тоді, коли Д. р. набув правозахис. характеру. Ця настанова була збережена й посилена, коли на основі Укр. гельсин. групи було створ. *Українську гельсинську спілку*, яка спричинила утворення першої в Україні демократ. партії — УРП. Ідеологія укр. Д. р. стала основою т. зв. національно-демократ. ідеології (див. [Демократія](#)). Що стосується «соціалізму з люд. обличчям» як однієї з тенденцій в укр. Д. р., то неминуче поставало питання про узгодження такого соціалізму з марксизмом — з ідеєю «реал. гуманізму» у К. Маркса: прагнення утвердити гуманізм шляхом соц. революції і диктатури пролетаріату призвело (у більшов. використанні цієї ідеї) до мас. терору і геноциду. Отож, щоб мати «соціалізм із люд. обличчям», потрібно було відкинути клас. деструкцію базових гуманіст. та демократ. цінностей.

Історичні дослідження містять елементи соціології. Книга «История инакомыслия в СССР» Л. Алексеевой зберігає свою важливість з огляду на охоплення всіх різновидів та ланок Д. р. в СРСР. Щодо укр. Д. р. то, окрім дослідж., опубл. на Заході, найважливішими є кн. «Незгодні: Укр. інтелігенція в русі опору 1960–80-х років» Г. Касьянова (К., 1995) та «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років» А. Русначенка (К., 1998; містить найповнішу бібліографію видань в Україні та на Заході). Значно більше зроблено в публікації джерел: багатотомні видання В. Стуса, В. Чорновола, І. Дзюби, Л. Танюка, окремі книги дисидентів, збірки документів,

спогади тощо. Стосовно публікації різного роду документів (заяв, звернень, листів) необхідно відзначити діяльність міжнар. правозахис. організацій (зокрема «Amnesty International Publications»), а також внесок українців у діаспорі. У публікації про укр. Д. р. та текстів укр. дисидентів важливу роль відіграли ж. «Сучасність», видавництва «Пролог», «Сучасність», «Смолоскип» (очолюване О. Зінкевичем), регулярно публікували збірки документів укр. Д. р., зокрема кн. «Українська гельсинська група», 1963; «Широке море України. Документи самвидаву з України», 1972; «Український правозахисний рух», 1978). Вид-во «Смолоскип» діє в Україні, створ. Музей самвидаву (найбагатше в Україні зібрання текстів укр. самвидаву); діє також Музей шістдесятників, засн. з ініціативи Н. Світличної (голова правління М. Плахотнюк). Першу спробу соціол. дослідж. укр. Д. р. зробив Б. Кравченко розділом «Дисиденти» у кн. «Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine» (1985). Сьогодні до цього напрямку дослідж. долучено збір інформації про учасників укр. Д. р., що здійснює Харків. правозахисна група, очолювана Є. Захаровим; у її складі працює також В. Овсієнко (Київ), який підготував значну кількість біогр. довідок про дисидентів. Група підготувала «Міжнародний біографічний словник дисидентів Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Ч. 1, 2» (Х., 2006; укладачі — Є. Захаров та В. Овсієнко). Цією ж групою створено також веб-сайт «Віртуал. музей: дисидент. рух в Україні», де розміщено біогр. довідки про осіб, інтерв'ю, спогади, дослідження. На сьогодні зібрана велика інформація у вигляді інтерв'ю з учасниками укр. Д. р., включаючи відеоінтерв'ю (О. Дирдовський, В. Овсієнко, В. Кіпіані, Ю. Зайцев та ін.). Створ. докум.-публіцист. фільм «Дисиденти» (7 серій, реж. О. Фролов), де використано відеоінтерв'ю з учасниками укр. Д. р. Усе ж досі немає системат. дослідж. середовищ-спілкувань, які були основою Д. р., включаючи виготовлення і поширення самвидаву. Дослідж. повної географії та антропології Д. р. ще чекає на своїх дослідників. Важливою соціол. характеристикою укр. Д. р. є його відносно висока міра розподіленості по регіонах України, попри явне переважання зх. регіонів над східними (у РФ Д. р. був зосереджений переважно в Москві та С.-Петербурзі). Однією з особливостей укр. Д. р. (порівняно з російським) є те, що значна кількість колиш. дисидентів стали актив. учасниками політ. життя України кін. 1980-х–90-х рр.

Зважена крит. оцінка культур. руху шістдесятників і Д. р. має ґрунтуватися на диференційов. підході. Д. р. містив далекосяж. інтелектуал.-культур. проект утвердження цінності особистості та нації (в контексті поцінування культур. різноманітності світу і культур. самобутності будь-якої нації чи цивілізації). Але він був закорінений в умонастрої, в якому переважали елементи просвітниц. ідеалізму: віра в те, що в умовах

свободи люди дуже швидко зможуть розпізнати правду, а становлення громадян. і нац. свідомості відбудеться швидко. Тут маємо недооцінку сили псих. інерції стереотипів та ідеологем у мас. свідомості, сформованих імпер. та комуніст. ідеологіями: вони здатні виживати навіть за умов, коли об'єктивна інформація вже доступна. Друга вада полягає у переважанні заг. декларацій на протипагу рац.-крит. і прагмат. підходам, які б спиралися на знання конкрет. політ. теорій — дослідж. з природи ідеологій, теорій демократії та формування націй. Для розроблення конкрет. теорій і програм, які б стосувалися шляхів реформування пострад. суспільств, не було відповід. умов (через короткочасність «відлиги»). До того ж здавалося, що час, коли виникне потреба у таких конкрет. теоріях, дуже віддалений. З цим пов'язана слабкість крит. саморефлексії, коли влас. спосіб мислення і дій не стає об'єктом крит. оцінки. Це відобразилося на неготовності партій націонал-демократ. спрямування до ситуації, яка виникла після розпаду СРСР. Нехтування організац. і кадровими аспектами парт. менеджменту, недооцінка ролі дискусії як одного з визначал. способів зв'язку з «низамми» спричинили такі форми спілкування, у яких переважав монологізм парт. лідерів. Але ця критика і самокритика не підважує істор. важливості Д. р. у тих радикал. політ. перетвореннях, яким є розпад СРСР і крах комуніст. тоталітаризму. Більшість дослідників вважають укр. Д. р. особливим періодом національно-визв. та демократ. руху та визнають його вирішаль. роль у появі сучас. незалеж. Української Держави. У сучас. публікаціях дослідники прагнуть давати зважену, багатоаспектну оцінку укр. Д. р.

Рекомендована література

1. Prisoners of Conscience in the USSR: their Treatment and Conditions. Amnesty International Publications, 1975;
2. Український правозахисний рух. Торонто; Балтимор, 1978;
3. Українська Гельсінкська група. Торонто; Балтимор, 1983;
4. Хейфец М. Украинские силуэты. 1983;
5. Василь Стус. В житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. Балтимор; Торонто, 1987;
6. Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських підрадянських дисидентів // Істор. есе. Т. 2. К., 1994;

7. Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні. К., 1994;
8. Бадзьо Ю. Право жити. К., 1996;
9. Суровцова Н. Спогади. К., 1996;
10. Горська А. Червона тінь калини. Листи, спогади, статті. К., 1996;
11. Сверстюк Є. Іван Дзюба – талант і доля // Визв. шлях. 1997. Кн. 7-8;
12. Батенко Т. Опозиційна особистість ХХ ст.: Політ. портрет Б. Гориня. Л., 1997;
13. Руденко М. Спогади. К.; Едмонтон; Торонто, 1998;
14. Сверстюк Є. На святі надій. К., 1999;
15. Маринович М., Глузман С., Антонюк З. Листи з волі. К., 1999;
16. Снегирев Г. Роман-донос. К., 2000;
17. Марченко В. Творчість і життя. К., 2001;
18. Горбаль М. Один із шістдесяти: Спогади. К., 2001;
19. Світличний І. Голос доби. К., 2001;
20. Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод. Т. 1. Особистості. Т. 2-4: Док. і мат. Х., 2001;
21. Коротенко А., Аликина Н. Советская психиатрия: заблуждение и умысел. К., 2002;
22. Сверстюк Є. Це вибір: Біобібліогр. нарис. К., 2002;
23. Михайло Брайчевський. Вчений і особистість. К., 2002;
24. Чорновіл В. Твори: В 10 т. Т. 1-4. К., 2002-05;
25. У вирі шістдесятницького руху (Погляд з відстані часу). Л., 2003;
26. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987). Х., 2003;
27. Три повстання Січків. Х., 2004;
28. Бердиховська Б., Гнатюк О. Бунт покоління. К., 2004;
29. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари і публіцистика. Кн. 1, 2. К.; Х., 2005;
30. Мешко О. Не відступлюся! Х., 2005;
31. Мороз Р. Проти вітру. Л., 2005;
32. Горинь М. Листи з-за ґрат. Х., 2005;
33. Горинь Б. Не тільки про себе. К., 2006;
34. Дзюба І. З криниці літ: У 3 т. Т. 1. К., 2006;
35. Його ж. Україна у пошуках нової ідентичності. К., 2007.

В. С. Лісовий

Фотоілюстрації

Бібліографічний опис:

Дисидентський рух / В. С. Лісовий // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-24366>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).